

آیات امامت و ولایت در تفسیر المنار

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته فقه و معارف اسلامی

نگارش: محمد ساعدی

استاد راهنما: حجة الاسلام و المسلمین علی اوسط باقری
استاد مشاور: حجة الاسلام و المسلمین غلامعلی عزیزی کیا

خرداد ماه ۱۳۸۵

- مسؤولیت مطالب مندرج در این پایان نامه، به عهده نویسنده می باشد.
- هرگونه استفاده از این پایان نامه با ذکر منبع، بلاشکال است و نشر آن در داخل کشور منوط به اخذ مجوز از مرکز جهانی علوم اسلامی است.

تقدیر و تشکر:

به مقتضای حدیث «من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق» در این جا بر خود فرض می دانم از همه کسانی که در انجام این رساله مرا یاری رسانده اند تشکر و قدر دانی نمایم، چه اساتیدی که به طور غیر مستقیم از دانش آنان در تدوین رساله بهره جسته ام و چه اساتیدی که به دقت رساله مرا مطالعه و راهنمایی های لازم را نموده اند بخصوص اساتید گرانقدر، حجة الاسلام و المسلمین آقای علی اوسط باقری دام عزه و حجة الاسلام و المسلمین جناب آقای غلامعلی عزیزی کیا زیدتوفیقه که در به سامان رساندن رساله نقشی اساسی داشته اند.

همچنین شایسته است از مسؤولان محترم مرکز جهانی علوم اسلام بخصوص ریاست محترم مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی حضرت حجة الاسلام و المسلمین جناب آقای محامی زیدعزه تشکر و قدردانی نمایم.

تقدیم به:

این رساله ناچیز را به صاحب ولایت کبری و
امامت عظمی و خلیفه بلافصل نبی اکرم (صلی الله
علیه وآله) سیدنا و مولانا امیرالمؤمنین علی ابن ابی
طالب علیه صوات المصلین تقدیم می نمایم.

رِیَا أُیُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَ أَهْلَنَا الضُّرُّ وَ
جِئْنَا بِبِضَاعَةٍ مُّزْجَاةٍ فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ وَ
تَصَدَّقْ عَلَيْنَا إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي
الْمُتَصَدِّقِينَ^(۱)

چکیده پایان نامه

آیات متعددی از قرآن کریم در ارتباط با مسأله امامت و ولایت بوده و بیانگر ارجح و مقام و فضائل امیرمؤمنان علی(علیه السلام) و ائمه معصومین(علیهم السلام) می باشد. مفسران و متکلمان شیعه به این آیات بر اثبات خلافت و جانشینی بلافضل امیرالمؤمنین علی(علیه السلام) و نیز بیان جایگاه امامت و ویژگی های امام استناد جسته اند. در مقابل برخی از مفسران اهل سنت به طرح شبهاتی در زمینه استدلال شیعه به این آیات پرداخته اند، که از جمله ایشان، رشید رضا در تفسیر المنار می باشد.

ما در این رساله و در ضمن سه فصل دلالت آیات و وجوه مورد استناد شیعه را بیان نموده و شبهات رشید رضا را بر این موارد بیان و پاسخ گفته ایم.

فصل اول به بحث های کلی و پیش نیاز بحث اختصاص دارد.

فصل دوم مشتمل بر آیات امامت و ولایت می باشد که در آن آیات زیر بررسی گردیده و البته در هر مورد شبهات یا کم توجهی های رشید رضا نیز بیان و پاسخ داده شده است.

۱- آیه امامت	بقره، ۱۲۴	۲- آیه ولایت
مائده، ۵۵		
۳- آیه اطاعت	نساء، ۵۹	۴-
آیه تبلیغ	مائده، ۶۸	
۵- آیه اکمال	مائده، ۳	

فصل سوم به آیات بیانگر فضائل امیرالمؤمنین علی(علیه السلام) و امامان معصوم(علیهم السلام) اختصاص داده شده است و در آن آیات مورد نظر بررسی و دلالت آنها بر فضیلت ایشان نمایانده و شبهات رشید رضا در هر مورد پاسخ گفته شده است.

آیات مورد بحث در این بخش به شرح ذیل می باشد.

۱- آیه لیلۃ المبیت بقره، ۲۰۷	۲- آیه مباحله آل عمران، ۶۱
۳- آیه برأئت توبه، ۳	۴- آیه انفاق بقره، ۲۷۴
۵- آیه صادقین توبه، ۱۱۹	۶- آیه سقایۃ الحاج توبه، ۱۹
۷- آیه محبت مائده، ۵۴	۸- آیه بینة و شاهد هود، ۱۷

شایان ذکر است که در بیان دیدگاه اندیشمندان شیعه به منابع مختلف کلامی و تفسیری مراجعه شده است ولی در بخش نقد و بررسی شبهات رشید رضا، از تفسیر شریف المیزان بیشترین استفاده را شده است.

إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ

فصل اول

(كليات)

۱- کلیات

۱-۱- مدخل

مسأله «پیشوایی و رهبری» همیشه برای جامعه انسانی مهم بوده است به طوری که در دانش بشری فصل گسترده ای را به خود اختصاص داده است، بروز جنگهای خونین بر سر این مسأله در طول تاریخ بشریت گواه این موضوع است.

در دین مبین اسلام نیز موضوع «پیشوایی و رهبری» تحت عنوان «ولایت و امامت عامه» بسیار با اهمیت تلقی شده و بحثهای مختلف فقهی، قرآنی، تاریخی، کلامی و فلسفی گوناگونی از سوی دانشمندان اسلامی در خصوص آن انجام شده است.

در حقیقت مسأله «امامت و رهبری» به شکل عام - و امامت به مفهوم جانشینی پیامبر اسلام (صلی الله علیه وآله) - به طور خاص - از مهمترین مباحث اعتقادی در اسلام به شمار می رود و بر سر این مسأله از صدر اسلام تا کنون جنگهای خونین و ناگوار بسیاری روی داده است که وقایع دوران پیشوایی و امامت ائمه اطهار (علیهم السلام) از شاخصه های بارز آن است و متأسفانه هم اکنون نیز درگیری های مذهبی و فرقه ای موجود در اغلب کشورهای اسلامی همچون پاکستان، افغانستان و عراق نیز ریشه در همین مسأله دارد. و اساساً درباره هیچ مسأله ای به مقدار مسأله امامت سخن گفته نشده است برخی از متکلمین در این رابطه گفته اند:

«ما سلّ فی الاسلام سیف کما سلّ فی الامامة»^(۲)

(شمشیری در اسلام کشیده نشد، همانند شمشیری که در «ولایت و امامت» کشیده شده است».

از این رو است که شهید مطهری می نویسد:

(۲) الشهرستانی، محمد بن عبد الکریم، الملل و النحل، ج ۱، ص ۳۱.

مسأله امامت تنها مسأله دیروز ما نیست، مسأله امروز جهان اسلام و مسأله رهبری امت است که عامل بقاء و استمرار نبوت و مسأله سرنوشت اسلام می باشد.^(۳)،^(۴)

۱-۲- موضوع تحقیق

از جمله مسائل مهم و اساسی اسلام، مسأله امامت و زمامداری امت اسلامی پس از پیامبر اکرم(صلی الله علیه وآله) می باشد.

به اعتقاد مذهب امامیه مسأله امامت از اصول و ارکان دین بوده و پس از پیامبر(صلی الله علیه وآله) تنها امیرمؤمنان علی(علیه السلام) و ائمه اطهار(علیهم السلام) متصدیان این منصب عظمای الهی می باشند.

تشیع که در واقع تصویر عمیق و همه جانبه ای از امامت به دست داده است در استدلال خویش بر این مطلب به آیاتی از قرآن کریم و اخبار و روایات متواتر استناد نموده و با استشهاد به قرآن کریم شواهد و ادله بسیاری را در این زمینه ارائه نموده است.

اما برخی از مفسران عامه همچون نویسندگان المنار منکر دلالت و تنصیب برخی از آیات قرآن کریم در ولایت و امامت شده و در آن تشکیک نموده اند از این رو این رساله می کوشد ضمن بررسی آیات ولایت و امامت در تفسیر المنار، وجه استدلال به این آیات را تقریر نموده و دلالت آنها را بر امامت به اثبات برساند و تشکیک های رشید رضا درباره دلالت آیات مذکور را پاسخ دهد.

۱-۳- ضرورت تحقیق

نقد و بررسی علمی هر مسأله ای موجب رشد و بالندگی آن مسأله خواهد شد ولی نقد و بررسی نسبت به مسأله ای وقتی جنبه عقیدتی و دینی به خود می گیرد از جهات مختلف دارای حساسیت می گردد.

از طرفی شیعه بر این باور است که جانشینی رسول خدا(صلی الله علیه وآله) تنها از طریق نص و در انحصار اهل بیت(علیه السلام) آن حضرت می باشد و در این زمینه از استدلال به کتاب و سنت و

۳) ر، ک: مطهری، مرتضی، امامت و رهبری، ص ۱۶.

۴) ر، ک: مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، ج ۹، ص ۱۷-۱۸.

عقل بهره جسته است مخالفان شیعه از جمله نویسندگان المنار نیز برای اثبات اندیشه خود و ابطال نظریه شیعه در بحث جانشینی رسول خدا (صلی الله علیه وآله) شبهاتی را متوجه مبانی اعتقادی شیعه نموده اند که البته این حرکت و هجوم بر علیه مبانی عقیدتی شیعه و موج شبهات و اتهامات در سالهای اخیر به حدی شدید شده است که در تاریخ بی سابقه می باشد و کمتر سالی است که در دانشگاه های بعضی از کشورهای اسلامی از جمله عربستان رساله ای علیه شیعه تدوین نشود. بر این اساس ضرورت تحقیق در این زمینه بخوبی روشن می شود زیرا سکوت در برابر این شبهات به معنای پذیرش آنها و عدم توانایی بر پاسخگویی نسبت به آنها می باشد در حالی که اندیشه شیعه از اتقان کافی در این زمینه برخوردار است.

شایان ذکر است که برخی این بحث را لغو یا مضر می دانند و چنین استدلال می کنند که چون این بحث مربوط به یک امر تاریخی می شود که مربوط به گذشته است و موضوع آن منتفی شده، دیگر بحث پیرامون آن بیهوده و لغو است و از طرف دیگر چون وحدتی را که دنیای اسلام، اکنون در این جهان آشوب زده بدان نیاز دارد از بین می برد، این مباحث نه تنها نمی تواند مفید باشد بلکه موجب تفرقه مسلمین و در نتیجه ضرر و زیان آنان خواهد شد در صورتی که پاسخ این دو اعتراض واضح است.

اما پاسخ بر «لغویت» این مباحث چنین است:

اولاً: عامه و خاصه در مجامع حدیثی خود از پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) روایت کرده اند که «من مات و لم يعرف امام زمانه مات میتة الجاهلیة»^(۵) یعنی (کسی که از دنیا برود و امام زمان خویش را نشناسد به مرگ جاهلیت از دنیا رفته است).

پس یکی از نتایجی که بر این مباحث مترتب می شود شناخت امام زمان است. (چون وقتی امامت و خلافت بلافضل امیرالمؤمنین (علیه السلام) ثابت گردید، امامت حجة بن الحسن امام زمان (علیه

۵) القندوزی الحنفی، سلیمان بن ابراهیم، ینایع المودة لذوی القربی، ج ۳، ص ۴۵۳ و ۳۷۲. (باب ۹۱) و ج ۱، ص ۳۵۱، (باب ۳۸).

جهت اطلاع بیشتر از سایر منابع و نیز طرق حدیث ر، ک: المجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، ج ۲۳، صص ۶۷ - ۹۵ (کتاب الامامة).

السلام) را در پی خواهد داشت و شناخت و معرفت امام زمان(علیه السلام) به نص حدیث مذکور موجب جلوگیری از مرگ جاهلیت خواهد شد).

یکی دیگر از نتایج مهمی که بر شناخت و پیروی از امام مترتب می شود، اصلاح اعتقادات و اعمال و افعال امت است، بدیهی است که یافتن اعتقادات و اعمال صحیح چقدر می تواند در زندگی دو جهان انسان مثمر ثمر باشد.

اما پاسخ بر اعتراض دوم (یعنی بروز تفرقه به واسطه طرح این مباحث) نیز روشن است. زیرا این مباحث نه تنها موجب تفرقه نخواهد شد بلکه اگر به نحو صحیح و با در نظر گرفتن ادب مناظره و گفتگو انجام گیرد می تواند موجب استحکام وحدت میان مسلمین گردد. شایان ذکر است که گاهی مشاهده می گردد که برخی افراد خواستار اصلاحگری و اتحاد مسلمین و ترک مناقشات، البته از طریق عدم طرح مسائل اختلافی شده اند، فارغ از اینکه اصلاح طلبی واقعی تنها از طریق انتقاد سازنده و نقد و بررسی آراء در محیطی به دور از تعصب و پیشداوری و نیز ضبط حقایق امکان پذیر است.

زیرا به حکم واقع، سکوت و کتمان حقایق علاوه بر محرومیت از شناخت حقایق، موجب تعمیق اختلافات نیز خواهد شد، چه بسیار اختلافاتی که در بستر بحث و مناظره علمی و منطقی مرتفع شده و موجب اصلاح دیدگاه نا صواب و جلوگیری از وقع فتنه و گسترش آن گردیده است که در این زمینه کتاب گرانقدر «المراجعات» نوشته علامه «سید عبدالحسین شرف الدین موسوی»، نمونه بارز و خوبی می باشد و در واقع روند استبصار در میان اتباع خلفاء نیز نتیجه همین روند است. البته باید توجه داشت که برخی از تلاشها که به بهانه اصلاح طلبی انجام می گیرد به هیچ وجه خیرخواهانه، روشنگرانه و با هدف اصلاح نیست، بلکه به جهت کتمان حقایق و گریز از واقعیت های تفسیری بوده و در حقیقت به اضلال نزدیکتر است تا به اصلاح.

۴-۱- پیشینه تحقیق

برخی پژوهندگان در تاریخ تفسیر، تفسیر المنار را به عنوان پیشتاز تفسیر عقلی، اجتماعی در قرن چهاردهم مورد توجه قرار داده و به بحث از آن پرداخته اند. از جمله:

- ۱- معرفت، محمد هادی، تفسیر و مفسران، چاپ اول، قم، مؤسسه فرهنگی التمهید، ۱۳۷۹ ش.
 - ۲- ذهبی، محمد حسین، التفسیر و المفسرون، تحقیق: الشیخ احمد الذهبی، بیروت، دار الارقم.
 - ۳- ایازی، محمد علی، المفسرون حیاتهم و منهجهم، الطبعة الاولى، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۱۴ ق - ۱۳۷۳ ش.
 - ۴- السامرائی، حسیب، رشید رضا المفسر، بغداد، دار الرسالة، ۱۳۹۶ ق - ۱۹۷۶ م.
 - ۵- درنیقه، محمد احمد، السید محمد رشید رضا اصلاحاته الاجتماعیه و الدینییه، الطبعة الاولى، بیروت، دار الایمان، مؤسسه الرسالة، ۱۴۰۶ هـ - ۱۹۸۶ م.
 - ۶- آل حمزه، خالد بن فوزی، محمد رشید رضا طود و اصلاح، دعوة و داعیة، الطبعة الثانية، مكة المكرمة، دار علماء السلف، ۱۴۱۵ هـ.
- افزون بر کتابهای تاریخ تفسیر و برخی مقالات نشر یافته در مجلات، کتب مستقلی نیز در بررسی شیوه تفسیری «المنار» نگارش یافته است. از جمله:
- عبد الرحیم، عبد الغفار، الامام محمد عبده منهجه فی التفسیر، القاهرة، دار الانصار.
- این کتاب در سه باب سامان یافته است. مصنف در باب نخست به زندگی علمی و عملی و شخصیت های مؤثر در عبده پرداخته است.
- عنوان باب دوم «منهج الامام فی التفسیر» می باشد که وی در فصل هشتم این باب قواعد تفسیری عبده را چهار قاعده بر شمرده و آنها را بررسی نموده است. هفت فصل دیگر این باب بحث های مقدماتی می باشد.
- عبدالرحیم، باب سوم کتاب را به «مدرسه تفسیری عبده» اختصاص داده و ۱۲ تن از مفسران را به عنوان شاگردان این مدرسه معرفی کرده است.
- اما پیرامون موضوع رساله - یعنی بررسی آیات امامت و ولایت در تفسیر المنار تا کنون کتاب مستقلی نگاشته یا لا اقل مشاهد نشده است.
- البته برخی از کتب و تفاسیر شیعه در ذیل آیات مورد نظر به بررسی آراء و شبهات تفسیر المنار پرداخته و بدان پاسخگویی نموده اند که در این زمینه می توان تفاسیر و کتب زیر را نام برد.

۱- الطباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، الطبعة الثالثة، قم، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۳۹۳ق - ۱۹۷۳م.

۲- مکارم شیرازی، ناصر، با همکاری دیگران، تفسیر نمونه، چاپ هفدهم، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ش.

۳- السماوی، مهدی، الامامة فی ضوء الكتاب و السنة، الطبعة لثانیه، بیروت، دار الزهراء، ۱۳۹۹ق - ۱۹۷۹م.

البته این نکته شایان ذکر است که عمده آراء و شبهات تفسیر المنار - پیرامون آیات امامت و ولایت - پیش از این از سوی بسیاری از مفسران عامه نیز بیان شده است که بزرگان مفسران امامیه نیز به دفعات بدان پرداخته و پاسخگویی نموده اند و اصولاً شبهات و دیدگاه های «المنار» پیرامون آیات مورد نظر به جز موارد اندکی تکرار آراء و شبهات علماء سلف عامه می باشد.

۱-۵- اهداف تحقیق

با توجه به آنچه در ضرورت تحقیق بیان شد اهداف این تحقیق را می توان در این مسائل خلاصه کرد.

۱- بررسی دلالت آیات امامت و ولایت

شیعه در مسأله ولایت به آیاتی از قرآن کریم استدلال نموده است که گاهی از این آیات به آیات «ولایت» یاد می شود. بنابر این اولین هدف از اهداف این تحقیق، این مسأله است که: آیا این آیات دلالت بر امامت امام علی(علیه السلام) دارند یا نه؟

۲- شبهه شناسی [تفسیر المنار]

قرآن کتاب همه مسلمانان بلکه همه انسانهاست و دانشمندان اسلامی از همه گروهها نسبت به آیات قرآن اظهار نظر کرده و می کنند.

دومین هدف این تحقیق این است که آیا تفسیر المنار در اظهار نظر خود دلالت این آیات را بر مسأله یاد شده می پذیرد یا نه؟ و اگر نمی پذیرد در برابر استدلال شیعه چه پاسخی ارائه می نماید؟ و چه شبهاتی را در دلالت آیات مذکور طرح کرده است؟

۳- پاسخگویی

پاسخگویی بر اساس مبانی و آرایه‌ای که شبهه‌کننده، آن مبانی را پذیرفته و به اتقان آنها باور دارد گذشته از آنکه دفاع معقول از اندیشه مورد هجوم می‌باشد قانع‌کننده نیز می‌باشد.

از این رو پاسخگویی با استفاده از مبانی شبهه‌کننده و تلاش در راه نزدیک کردن عقاید مسلمانان به هم و یافتن راه وحدت برای جلوگیری از تفرقه و اختلافات و دفاع از سرزمین و افکار مسلمانان و ارائه طریق و شناسایی حقیقت امر یکی از اهداف این تحقیق می‌باشد.

۱-۶- روش تحقیق

با توجه به اهداف یاد شده روش تحقیق در این رساله متفاوت می باشد زیرا شبهات مطرح شده از یک نوع نیست گاه شبهه ای تاریخی است و گاه ادبی و گاه کلامی و... بر این اساس روش در هر شبهه ای متناسب با آن شبهه می باشد که گاه روش تحلیلی و توصیفی است و گاه روش استدلالی و قیاسی است.

۲- دور نمایی از تفاسیر قرن چهاردهم

۲-۱- تحولات تفسیر نگاری در قرن چهاردهم

پس از دوره شکوفایی تمدن اسلامی و حرکت نزولی دانش، بینش و منش جوامع اسلامی، تاریخ اسلام شاهد سایه های سلطه اقتصادی و فرهنگی کفر بر جغرافیای انسانی و منابع و ذخایر مسلمانان بود و بی صبرانه انتظار ظهور مصلحانی استعمار ستیز را بر جان خود هموار می ساخت تا اینکه در قرن چهاردهم طلعه های نوید بخش حرکت های اصلاحی و نهضت های بیدارگر آشکار گردید.

این بار نیز مصلحان مسلمان، درمان درد خود باختگی، رخوت، بی دانشی و استبداد پذیری جوامع اسلامی را در باز گشت به قرآن جستجو کردند - البته این رویکرد به این معنا نبود که به نوشتن تفسیر بپردازند بلکه با نگاه و نیازی جدید به آستان بلند قرآن و آیات الهام بخش آن روی آوردند و این رویکرد شالوده تفسیرهای جدیدی را بر اساس نیاز سنجی و پاسخ گویی به پرسش های مسلمانان معاصر پی ریخت.

مصلحان یکی از مهمترین عوامل پریشانی و انحطاط جوامع اسلامی را دور ماندن از قرآن و نا آگاهی از تفسیر و فهم صحیح آن اعلام داشتند و اصولاً قرآن پژوهان دوره اصلاحگری همواره در جستجوی دریچه ای قرآنی برای اصلاح امور جامعه اسلامی بوده اند.

سید جمال الدین پیش قراول اصلاح و بیدارگری معتقد بود:

«هر مسلمانی بیمار است و درمانش قرآن می باشد، کسانی که دوستدار دانش هستند باید در

معانی و احکام قرآن تدبیر و دقت نمایند.»^(۶)

بدین سان قرن چهاردهم درست به همان دلیل که عصر جنبش اصلاحی و نوزایی تفکر سیاسی،

اسلامی است عصر باز گشت به قرآن و نهضت بزرگ تفسیر نگاری نیز هست.^(۷)

(۶) مدرس چهاردهی، مرتضی، سید جمال الدین و اندیشه های او، پنجم، تهران، پرستو، ص ۳۱۹.

شاخص ترین ره آورد تفسیری تفکر اصلاحی، به وجود آمدن گرایش «عقلی - اجتماعی» است. **عقلی:** از آن سبب که خردگرایی و ارزش گذاری مصلحان به عقل، سبب شد تا در فهم قرآن نقش مهمی را به عقل واگذار کنند.

اجتماعی: از آن روی که بر داشت و تفسیر آنان از قرآن در جستجوی پاسخ گویی به نیازها و اصلاح امور جامعه اسلامی بود و رنگ اجتماعی داشت به گونه ای که حتی از آیات به ظاهر اخلاقی، تاریخی، عبادی و... مسائل اجتماعی را استنباط می کردند. آمیختگی این دو ویژگی که فرایند دو اصل مهم اندیشه اصلاحی (عقلگرایی و جامعه نگری) بود منتهی به پدید آمدن مکتب عقلی - اجتماعی شد و پیروان بسیاری یافت.^(۸)

نویسندگان تفسیر «المنار» از پیشتازان این مکتب به شمار می روند و در واقع گرایش اصلاحی نخستین بار توسط شیخ محمد عبده بوجود آمد.^(۹) و سپس توسط رشید رضا و مراغی و سید قطب ادامه یافت و هم اینک به عنوان یک جریان نیرومند در متن تفاسیر قرن چهاردهم وجود دارد. شایان ذکر است که یکی از مهمترین تفاسیر قرن چهاردهم، تفسیر گرانسنگ المیزان نوشته علامه محمد حسین طباطبایی می باشد.

این تفسیر مهم ترین تفسیر شیعی در دوره معاصر است که تسلط مؤلف آن بر قرآن، فقه، اصول، فلسفه و حدیث آن را از تفاسیر دیگر ممتاز ساخته است یکی از مختصات تفسیر المیزان تفسیر «قرآن به قرآن» است.

از جمله امتیازات تفسیر المیزان می توان به محتوای بر جسته، سبک و شیوه بیان، تحقیق و استدلال های آن و اصول و قواعدی که در این تفسیر بکار برده شده است اشاره نمود.

یکی از مهمترین دستاوردهای المیزان در پرتو روش ویژه تفسیری قرآن به قرآن، فهم محتوای آیات و درک ارتباط آنها از جهت مفهومی است، همچنین علامه در المیزان تلاش دارد تا گرایش های

(۷) هاشمی، سید حسین، بازتاب تفکر اصلاحی در تفاسیر جدید، فصلنامه پژوهشهای قرآنی، شماره ۸-۷، پاییز و زمستان ۱۳۷۵ش، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ص ۳۰ - ۳۱.

(۸) همان، ص ۳۶-۳۷.

(۹) ذهبی، محمد حسین، التفسیر و المفسرون، ج ۲، ص ۵۴۸.

علمی و فکری خود را ملاک تفسیر قرار ندهد و توجه به ارتباط مفهومی آیات را جای گزین آن سازد.^(۱۰)

شایان ذکر است که قرن چهاردهم از نظر شمار تفسیرهای نگاشته شده سر آمد قرنهای گذشته است. و ارقامی که از تفسیر و تفسیر نویسان وجود دارد^(۱۱) در هر قرنی از ۲۵ تا ۳۵ تفسیر را نشان می دهد. در حالی که در قرن چهاردهم شمار تفاسیر مهم و مطرح قرآن به بیش از شصت تفسیر می رسد.

از نظر کیفی نیز، گونه گونی و تغییراتی که در گرایش و روشهای تفسیری رخ نموده است، شاید در خور سنجش با هیچ قرنی نباشد.^(۱۲)

اما ویژگی های تفاسیر قرن چهاردهم را در یک دسته بندی کلی می توان این گونه عنوان نمود.

۱- بی اعتباری اسرائیلیات

۲- اختصار در طرح مباحث ادبی و لفظی

۳- پرهیز از تفصیل در آیات احکام

۴- میانه روی در تکیه بر روایات

۵- گرایش علمی

۶- گرایش مادی^(۱۳)

۱۰) برای اطلاع بیشتر پیرامون مباحث و ویژگی های تفسیر المیزان، ر، ک: فصلنامه پژوهشهای قرآنی، شماره ۷۸، پاییز و زمستان ۱۳۷۵ ش، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
و نیز نفیسی، شادی، عقلگرایی در تفاسیر قرن چهاردهم، چاپ اول، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۹ ش.

۱۱) ر، ک: خرمشاهی، بهاء الدین، تفسیر و تفاسیر جدید، چاپ اول، تهران، انتشارات کیهان، ۱۳۶۴ ش، صص ۱۸۹-۲۰۹.

ر، ک: ایازی، محمد علی، المفسرون حیاتهم و منهجهم، صص ۷۹۷-۴-۸.

ر، ک: الطهرانی، شیخ آقابزرگ، الذریعه، ج ۴، الطبعة الثانية، بیروت، دار الاضواء، ۱۴۰۳ ق- ۱۹۸۳ م، صص ۳۲۲-۲۳۱.

۱۲) صدر، موسی - فرید، امان الله، تحولات تفسیر نگاری در قرن چهاردهم، فصلنامه پژوهشهای قرآن، شماره ۷۸، پیشین، ص ۱۰.

۷- گرایش اصلاحی

۸- جامع نگری^(۱۴)

(۱۳) در گذشته تاریخ تفسیر، هیچ نشانی از این جریان (تفسیر مادی آیات وحی) دیده نمی شود و فقط در قرن چهاردهم است که این گرایش در صحنه تفسیر ظهور کرده است. تفسیر سر سید احمدخان هندی به نام «تفسیر القرآن و هو الهدی و الفرقان»، نمونه آشکار این جریان است و شاید همین تفسیر، نخستین تفسیری باشد که به این گرایش دامن زد. ویژگی این گرایش، توجه برخی مفاهیم معنوی به وسیله پدیده های مادی است، در این گرایش سعی بر آن است تا آیات بر اساس ذهنیت بر گرفته از واقعیت های مادی، روشن شود و هیچ گونه معیار قرآنی و روائی، جز دیدگاه ها و برداشت های شخصی یا مکتبی از واقعیت های مادی و اجتماعی به رسمیت شناخته نشود و از همین روی این گونه تفسیر یکی از نمونه های آشکار تفسیر به رأی به شمار می آید.

- صدر، موسی - فرید امان الله، تحولات تفسیر نگاری در قرن چهاردهم، ص ۱۹-۲۰.

(۱۴) همان، صص ۱۱-۲۲.

۳- نگاهی گذرا به تفسیر المنار

۳-۱- المنار و پدید آوردندگان آن

نام اصلی تفسیر «المنار» «تفسیر القرآن العظیم» است و چون این تفسیر در مجله «المنار» چاپ می شد به این نام مشهور گشته است.

این تفسیر از تفاسیر مهم و نام آشنای قرن چهاردهم است. شهرت و اعتبار این تفسیر بیش از آنکه معلول غناء، اتقان و دستاوردهای نوین تفسیری باشد، مرهون شخصیت «محمد عبده» است که از بنیان گذاران جنبش اصلاحی و از یاران و همراهان «سیدجمال الدین» بود.

«محمد عبده» در آغاز اعتقاد داشت:

«قرآن به تفسیر کامل و همه جانبه نیاز ندارد؛ زیرا تفاسیر بسیاری برای قرآن نگاشته شده که برخی جبران کاستی دیگری را می کند، آنچه مورد نیاز شدید است تفسیر برخی از آیات است، شاید عمر نیز مجال تفسیر تمام قرآن را ندهد».^(۱۵)

اما بعدها به پیشنهاد و پافشاری گروهی از شاگردانش به ویژه «رشید رضا» بر آن شد تا در جامع الازهر تدریس قرآن را آغاز کند.

کار تدریس قرآن او از اول محرم ۱۳۱۷ تا نیمه محرم ۱۳۲۳ به مدت شش سال ادامه یافت و در این مدت عبده توانست از سوره حمد تا آیه ۱۲۶ سوره مبارکه نساء را تفسیر کند، به خاطر در گذشت عبده در این سال، تفسیر او نا تمام ماند.

پس از محمد عبده، رشید رضا ادامه درس تفسیر استاد خویش را عهده دار شد و تا آیه ۱۰۱ سوره یوسف (آخر جزء دوازدهم) را تفسیر نمود و این بار نیز دست تقدیر با فوت رشید رضا کار این تفسیر را نا تمام گذاشت.^(۱۶)

(۱۵) رشید رضا، محمد، تفسیر القرآن العظیم (المنار)، تحقیق: سمیر مصطفی رباب، الطبعة الاولى، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۳ق - ۲۰۰۲م، ج ۱، ص ۱۵. در ادامه از این تفسیر با عنوان «تفسیر المنار»، یاد خواهیم کرد.

(۱۶) همان، ج ۱، ص ۱۸۱۹.

بنابر این آنچه هم اکنون از تفسیر المنار در دسترس است، همان تفسیر دوازده جزء قرآن است که در دوازده مجلد به چاپ رسیده است.

یاد آوری این نکته ضروری است که رشید رضا پس از در گذشت عبده، چه در آن بخش که درسهای تفسیری عبده بود و چه آن مقدار که تفسیر شخصی او بود تغییرات ماهوی و کیفی ایجاد نمود که با اصول آرمانی عبده تفاوت بسیار داشت بر این اساس تفسیر المنار از آن رشید رضا است و انتصاب آن به محمد عبده تنها از آن جهت است که آغاز راه از آن عبده بوده و در جای جای تفسیر المنار نام وی و نیز آرای او یاد شده است.^(۱۷)

۳-۱-۱- زندگی عبده در یک نگاه

محمد عبده به سال ۱۲۶۶ ق/ ۱۳۲۳ م در اواخر حکمرانی محمد علی پاشای کبیر، از خانواده ای میانه حال، در روستای شنرا، واقع در محله نصر بحیرا، دیده به جهان گشود^(۱۸) خانواده وی گرچه ثروتمند نبود ولی به پارسایی شهرت داشت و از حیثیت محلی بالایی برخوردار بود، پدرش ترکمن و مادرش اصلا عرب بود.^(۱۹) در جامع احمدی و سپس در الازهر دانش آموخت در آغاز به تصوف گرایید ولی بعدها به فلسفه و تعلیم و تربیت روی آورد. در جراید، به ویژه روزنامه «الوقائع المصریه» مقالات بسیاری نگاشت. عبده مدتی سر دبیر روزنامه یاد شده بود. در قیام عرابی پاشا بر علیه خدیو توفیق، در نهایت به یاری عرابی شتافت و در پی شکست قیام، بعد از سه ماه زندان به بیروت تبعید شد (سال ۱۳۹۹ ق/ ۱۸۸۱ م) از بیروت به پاریس رفت و به همراه استادش سید جمال الدین مجله عروه الوثقی را منتشر ساختند. در پی تعطیلی مجله در سال ۱۳۰۱ ق/ ۱۸۸۳ م به بیروت باز گشت و تدریس و تألیف را در پیش گرفت.

به سال ۱۳۰۶ ق/ ۱۷۷۹، پس از شش سال اقامت در بیروت با پذیرش شرط عدم شرکت در فعالیت سیاسی علیه انگلیسیها، اجازه ورود به مصر یافت. پس از باز گشت قاضی دادگاه و سپس به عنوان

(۱۷) همان، ج ۱، ص ۲۰.

(۱۸) الزرکلی، خیر الدین، الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المستشرقین، ج ۶، ص ۲۵۲-۲۵۳.

(۱۹) عنایت، حمید، سیری اندیشه سیاسی عرب، ص ۱۱۴.